

Juha Pentikäinen, *Shamanism and Culture*,
Helsinki: Etnika.co, 2006, 136 ss.

Szamańskie przejawy kultury mają dziś szczególny urok dla ludów Północy. Ich znaczenie gwałtownie rośnie w całym pasie arktycznym, ponieważ teraz, bardziej niż kiedykolwiek wcześniej, czują, że muszą dzielić wspólne poczucie tożsamości kulturowej. Północna wspólnota Czwartego Świata podnosi się przeciwko naciskom wywieranym przez kultury u władzy, a także przeciwko stosunkowi różnych większości do mniejszości.

(Pentikäinen 2006: 11)

Juha Pentikäinen to profesor w Katedrze Religii Porównawczej na Uniwersytecie w Helsinkach. Jest folklorystą i historykiem religii. Pentikäinen jest zwolennikiem badań w terenie, szczególnie interesuje się ustną historią języków, religii i kultur. Badał ludy tubylcze, mniejszości, a najbardziej znany jest z badań wśród Sámi (inaczej – Saami, Samowie, Sampi), staroobrzędowców (inaczej – starowiercy) i Karelian (inaczej – Karelowie, karjalaižet). *Shamanism and Culture* to zbiór pism Pentikäinena na temat szamanizmu w ujęciu holistycznym. Autor opiera się na własnych badaniach terenowych, korzystając jednocześnie z literatury fińskiej, szwedzkiej, rosyjskiej czy niemieckiej. Celem książki było ponowne pochylenie się nad szamanizmem praktykowanym przez rdzenne ludy obszaru podbiegunowego i refleksja nad jego historią wśród ludów rdzennych terenów okołobiegunowych

Pentikäinen najbardziej znany jest z opracowania fińskiego poematu *Kalevala Mythology*. Postrzega epos jako odpowiedź na narodowy romantyczny nastrój, jaki panował w fińskim społeczeństwie, i to sprawia, że epos jest tak ważny w fińskiej kulturze. To właśnie *Kalevala* zainicjowała proces prowadzący do powstania tożsamości fińskiej w XIX w. i była jednym z czynników kształtowania Finlandii jako narodu. Pentikäinen analizuje *Kalevale*, rzuca również światło na ogólny proces tworzenia innych eposów, takich jak Pieśń o Nibelungach, Eddy Starszej, święte księgi hinduizmu – Wedy i dzieła Homera (Michalski 1974: 753).

Pojęcie szamanizmu, jakim posługujemy się w kulturze zachodniej, bywa często nadużywane i stosowane do określenia praktyk, które z szamanizmem mogą nie mieć nic wspólnego. Aby lepiej zrozumieć, czym jest szamanizm, postaram się przytoczyć kilka cytatów, które oddają specyfikę tego zjawiska. W antologii opracowanej przez Shirley Nicholson Michael Harner pisze:

Szamanizm [...] to nie jest religia. Duchowe doświadczenie zwykle staje się religią, gdy wkracza w nie polityka. Odnowę zainteresowania szamanizmem współcześnie można uznać za „demokratyzację”, powrót do początkowej duchowej demokracji naszych przodków w pradawnych, plemiennych społeczeństwach, gdy niemal każdy miał pewien dostęp do

duchowych doświadczeń i bezpośredniego boskiego objawienie. Aby samemu doświadczyć bezpośredniego objawienia, bez potrzeby duchowych hierarchii i politycznie uwarunkowanego dogmatu, sięgamy z powrotem do pradawnych metod. Samodzielnie możemy poznawać prawdę (Harner 1987: 15).

Przyjmuje się, że słowo „szaman” pochodzi z języka Tunguzów (Ewenkowie), ludu zamieszkującego wschodnią Syberię. Nazwa prawdopodobnie została zaczerpnięta z języka pali, sanskrytu lub chińskiego (Bowie 2008: 195). Pierwotnie stosowało się je do określania religijnego eksperta, który ma umiejętność wchodzenia w trans, aby komunikować się z „duchami”, których może prosić np. o uzdrowienie członka plemienia, wzmożenie płodności, ochronę czy pomyślność podczas polowań. Fiona Bowie pisze:

Szamanizm nie jest religią, lecz kosmologicznym zbiorem wierzeń, mitów, rytuałów, praktyk i akcesoriów związanych z osobą szamana. Ten zbiór może istnieć również bez szamana (Bowie 2008: 195).

Jednym z klasycznych miejsc występowania szamanizmu jest obszar okołobiegunowy. Wśród odmian możemy wyróżnić szamanizm arktyczny. Na terenach okołopólnych szaman jest funkcjonariuszem społecznym, uzdrowicielem ciała i duszy oraz doradcą. Tam, gdzie polowania były głównym źródłem znalezienia pożywienia, proszono szamana, aby zwrócił się do duchów (często przypominających kształtem zwierzęta). Umiejętność panowania nad duchami znajdującymi się w widzialnym i niewidzialnym świecie sprawia, że szamani byli bardzo ważni dla powodzenia klanu czy plemienia.

Pentikäinen już na początku buduje własną definicję szamanizmu, tłumacząc, że należy dookreślić granice użycia i znaczenia tego słowa:

Definicja szamanizmu również wymaga ponownego rozważenia. Zjawisko to samo w sobie jest niezwykle złożone i wieloaspektowe. Należy położyć nacisk na znaczenia zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne, definicje „emiczne” i „etyczne” oraz ich aspekty moralne i duchowe, symboliczne i mistyczne, ekologiczne i socjologiczne, estetyczne i polityczne, a także kosmogoniczne. [...] Szamanizm należy rozumieć jako zjawisko religijne, społeczne i kulturowe. Z tego powodu należy je analizować całościowo, zwracając uwagę zarówno na widoczne elementy szamanizmu, jak i na jego ukryte znaczenia i ezoteryczne przesłania. W społeczeństwach, w których obecnie praktykowany jest szamanizm, odgrywa on centralną rolę w życiu jednostek, klanów i całych społeczeństw (Pentikäinen 2006: 11).

W przytoczonych przykładach możemy zauważyć wieloaspektowość zjawiska szamanizmu, który trudno jest zamknąć w znanych nam ramach religijności. Pentikäinen w *Shamanism and Culture* skupia się głównie na tym, jaki wpływ miał szamanizm na tubylcze ludy terenów okołobiegunowych w Europie i na Syberii.

Monografię otwiera „Szamańska Pieśń”, przedmowa oraz wstęp badacza. Pierwszy rozdział jest zatytułowany *The Pre-Literate Stage of Religious Tradition*. Autor dzieli religie na dwie grupy – religię historyczną kultur piśmiennych oraz religię pierwotną kultur niepiśmiennych. Opisuje sposób powstawiania tradycji i wierzeń wśród niepiśmiennych grup i przedstawia problemy źródłowe, z jakimi musi się zmagać badacz kultur niepiśmiennych, oraz wprowadza do kultury i wierzeń Sámi. Przedstawia też artefakty, którymi posługiwali się Samscy szamani – bęben, młot nazywany Nojd, służący do wybijania rytmu na bębnach. Tekst otwierający zbiór esejów stanowi kompleksowe wprowadzenie do tematyki szamanizmu. Zawiera schematy i mapę, do której możemy wrócić podczas czytania kolejnych części. Pentikäinen często odwołuje się do samskich opowiadań i pieśni czy do własnych badań.

Drugi rozdział, zatytułowany *The Shamanic Drum as Cognitive Map*, skupia się na szamańskich bębnach – ich historii, wyglądzie, symbolice i znaczeniu, jakie pełniły w wierzeniach. Za ich pomocą Szamani mogli podróżować pomiędzy życiem doczesnym a krainą zmarłych. Na okładce książki znajduje się zdjęcie „serca” wewnątrz syberyjskiego bębna. Owo „serce” jest schowane i zawiera sprzęt wytwarzający dźwięk oraz symbole z ukrytymi wiadomościami, które zrozumiałe były tylko dla szamana. Autor podkreśla szczególnie rolę bębna w kulturach północnych oraz to, że jest on centralnym symbolem szamanizmu, bez bębna szaman nie jest szamanem. Większość bębnów została zebrana oraz zniszczona w XVIII w. podczas chrystianizacji Laponii. Do dziś zachowało się jedynie kilka sztuk – autor opisuje ich historię oraz to, w jaki sposób znalazły się w zbiorach np. włoskich muzeów.

Pentikäinen w trzecim rozdziale *The Grammar of Mind and Body* przybliży czytelnikowi to, jak wyglądały rytuały, podczas których szaman podróżował między granicami życia i śmierci. Autor skupia się na analizie psychologicznej tych rytuałów. W kulturach tubylczych ludów zamieszkujących obszary podbiegunowe rola szamana nie była zarezerwowana tylko dla mężczyzn, a autor zawarł opisy rytuałów szamańskich z początku XX w.

Rozdział *Shamanism as Narrative Performance* opowiada o szamanizmie ludu Chanty, zamieszkującego zachodnią Syberię. Wśród Chantów wciąż żywy jest kult duchów opiekuńczych, a totemy pełniły istotną rolę w społeczeństwie. Autor opiera się na własnych badaniach i notatkach sporządzonych w 1990 r. podczas jego podróży na Syberię.

W rozdziale piątym *Nothern Identity and Religion* autor prezentuje nordycką tożsamość i cechy, które składają się na nią. Wymienia m.in. małe grupy językowe, społeczeństwo zbudowane wokół rodzin mieszkających w Siida, czyli lokalnej społeczności Sámi, w skład której wchodziło kilka rodzin. Zwraca również uwagę na to, że dla rdzennych ludów obszaru podbiegunowego, dom nie jest budynkiem lub okolicą. Dom definiowano zgodnie z terytorium, które klan wyznacza każdego

roku, domem jest środowisko naturalne. Człowiek jest gościem, który powinien prosić duchy ziemi o pozwolenie na to, aby mógł osiedlić się na danym terenie.

Pentikäinen kontuuje temat w kolejnym rozdziale zatytułowanym *The Values of Nature in the Mind of Northern Man*. Odwołuje się do prac Kai Donner, fińskiego etnografa, który w 1914 r. prowadził badania wśród wymierającego ludu Kamas, zamieszkującego środkową Syberię, oraz swoich badań wśród ludu Chanty. Pentikäinen podkreśla, że zachodnie rozumienie świata, którym posługujemy się na co dzień, różni się od tego, w jaki sposób widzą go rdzenne ludy zamieszkujące tereny okołobiegunowe. Opisuje też wpływ kolonializmu, chrystianizacji i wymienia różnice pomiędzy grupami Sámi, które wytworzyły się na przestrzeni ostatnich lat. Autor prezentuje północny system wartości, który powstał w podbiegunowych społeczeństwach tubylczych. Rozdział siódmy, *The Revival of Shamanism in the North*, próbuje wytłumaczyć proces przebudzenia ruchów szamanistycznych na terenach podbiegunowych po II wojnie światowej.

Ostatnia, ósma część tomu dotyczy ludów „czwartego świata”, wśród których Pentikäinen wymienia i opisuje Inuitów, ludy uralskie i karelskie. Autor zamieszcza również mapę Rosji, która prezentuje miejsca zamieszkałe przez północne mniejszości. Użycie mapy Eurazji, dokładniejszego przedstawienia miejsca zamieszkania rdzennej ludności z terenów okołobiegunowych w Rosji, o wiele bardziej pomaga w zapamiętaniu niż dookreślanie za pomocą nazw rzek czy gór – szczególnie gdy mamy do czynienia z krajem tak dużym jak Rosja.

Monografia, pomimo tego, że ma już kilkanaście lat, nadal jest aktualna. W XXI w. w Eurazji nadal mierzymy się ze skutkiem kolonializmu i przymusowej chrystianizacji. 21 października 2021 r. rząd w Finlandii powołał Komisję Prawdy i Pojednania Sámi do zbadania przestępstw wobec Sámi (fin. *Saamelaisten totuus – ja sovintokomissio*). Ta rozpoczęła działalność od zwrócenia ponad 2000 obiektów sámских znajdujących się w Fińskim Muzeum Narodowym do Sámi Muzeum SIIDA w Inari. Podobne organy działają również w Norwegii i Szwecji. W Szwecji parlament Sámi wraz z Rzecznikiem ds. Dyskryminacji bada warunki wstępne rozpoczęcia procesu komisji od 2015 r. W Norwegii Wielkie Zgromadzenie powołało w czerwcu 2018 r. dwunastoosobową Komisję Prawdy i Pojednania w celu zbadania polityki norwegizacji doświadczanej przez Sámi jako ludność tubylcza i Kwenów jako mniejszość narodowa od początku XIX w. (Vanttinen 2021).

W książce znajdują się fotografie rdzennych mieszkańców Syberii i Skandynawii, z którymi autor pracował podczas swoich badań terenowych. Możemy podziwiać zdjęcie jedynego szamana Chanty, który przeżył czystki lat 30. XX w. Pojawia się też dużo ilustracji szamańskich bębnow czy zdjęcia piktogramów znalezionych w fińskich jaskiniach. Wydaje się dobrą pozycją dla osób zainteresowanych Skandynawią i Syberią, które szukają ambitnej literatury, napisanej prostym i zrozumiałym językiem.

W 2006 r. Juha Pentikäinen zredagował książkę zatytułowaną *Shamanism and Northern Ecology*, która stanowi kontynuację *Shamanism and Culture*. Polecam

tę publikację osobom, które interesują się północną Skandynawię. Pozwala ona lepiej zrozumieć tożsamość i wierzenia rdzennych ludów z obszarów okołobiegunowych, ich filozofię życia oraz kulturę. Lektura, ze względu na niewielką objętość, zostawia nas z poczuciem niedosytu. Jednocześnie jest dobrym wstępem do tematu szamanizmu, który jak już się przekonaaliśmy, pełnił i nadal pełni istotną rolę w kulturze ludów Sámi.

Agnieszka Oleńska

Uniwersytet Gdański

<https://orcid.org/0000-0002-9757-8188>

Bibliografia

- Bowie, F. (2008). *Antropologia religii. Wprowadzenie*. Tłum. K. Pawluś. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Harner, M. (1987). *The Ancient Wisdom in Shamanic Cultures*. W: S. Nicholson (ed.). *SHAMANISM*, Theosophical Publishing House, s. 15 –16.
- Michalski, J.O. (1974). *Kalevala*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Pentikäinen, J. (2006). *Shamanism and Culture*. Helsinki: Etnica.co.
- Teperek, A. (2021). *Prawo do ziemi*, <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/prawo-do-ziemi-saamowie-teperok/> [dostęp: 27.03.2021].
- Truth and Reconciliation Commission Concerning the Sámi People*, October 28, 2021, <https://sdt.sk.fi/en/home/> [dostęp: 27.03.2022].
- Vänttinen, P. (2021). *Finlandia: Rząd powołał Komisję Prawdy i Pojednania do zbadania przestępstw wobec Samów*, <https://www.euractiv.pl/section/praca-i-polityka-spoeczna/news/finlandia-komisja-samowie-laponczycy/> [dostęp: 27.03.2022].